

Ukubalifu wa Tafsiri za Kitamaduni: Mfano wa Tafsiri ya Filamu ya Yesu kutoka Kiingereza kwenda Kinyaturu

*Rehema Stephano*¹
Chuo Kikuu cha Dodoma

DOI: <https://doi.org/10.56279/mulika.na41t1.4>

Ikisiri

Makala haya yametathmini ukubalifu wa tafsiri za kitamaduni kwa kujiegemeza katika mswada wa tafsiri ya Filamu ya Yesu kutoka Kiingereza kwenda Kinyaturu. Utafiti uliozaa makala haya yameongozwa na Nadharia ya Skopos ya Hans J. Vermeer (1978) ambayo inazingatia lengo la kutafsiri matini lengwa. Utafiti huo pia umetumia mbinu mbili za kukusanyia data: uchambuzi wa matini na majadiliano ya vikundi lengwa, ambapo waigizaji wa sauti za Filamu ya Yesu ambao ni Wanyaturu tisa (9) wa umri wa miaka 40 - 80 walihusishwa katika majadiliano hayo. Matokeo ya utafiti yameonesha kuwa kuna vipengele vilivyokubalika kwa wazungumzaji wazawa wa Kinyaturu na vingine havikukubalika. Vipengele vilivyokubalika ni uzingatiaji wa tasifida katika kutafsiri miiko na urejeleaji wa wapendwa, yaani matumizi ya majina yanayosawiri hisia za upendo wakati wa kutafsiri. Vipengele vilivyokataliwa ni maneno yaliyopitwa na wakati, kutafsiri maneno kadhaa kwa kisawe kimoja, kutafsiri neno moja kwa visawe tofauti, na utohozi usio na sababu. Matokeo ya utafiti yameonesha zaidi kuwa utohozi wa maneno ya Kiswahili katika kutafsiri kwenda Kinyaturu unatokana na mtagusano wa Kinyaturu na Kiswahili, ambapo wazungumzaji wa Kinyaturu wanaonekana kuhamia katika Kiswahili na utamaduni wake. Makala haya yanaonesha kuwa utohozi huu ni kinyume na Nadharia ya Skopos ambayo tafsiri imekusudiwa ifanyike kwenda Kinyaturu kwa azma ya kuhifadhi lugha hiyo. Kwa upande wa vipengele ambavyo havikukubalika maboresho yalipendekezwa. Kufuatia matokea haya, makala haya yanapendekeza mfasiri kujua tamaduni za lugha chanzi (LC) na lugha lengwa (LL) kabla ya kufanya tafsiri yoyote ya kitamaduni ili kutoa tafsiri inayokubalika. Aidha, makala inasisitiza umuhimu wa kuwashirikisha wazungumzaji wazawa wanaoishi eneo inapozungumzwa LL ili kuhakiki na kuiwezesha tafsiri ya kitamaduni kukubalika kwa wahusika.

1.0 Utangulizi

Filamu ya Yesu inaeleza maisha ya Yesu, tangu kuzaliwa hadi kupaa kwake mbinguni. Kwa hiyo, filamu hii, kwa imani ya Kikristo, inaeneza Neno la Mungu. Kwa mara ya kwanza, iliigizwa Oktoba 1979 huko nchini Israeli. Mtayarishaji

¹ Barua pepe: est_tz@yahoo.com

wa filamu hii alikuwa John Heyman na waongozaji walikuwa Peter Sykes na John Krish (Eshleman, 2002). Mwaka 1981, Bill Bright alianzisha mradi wa kutafsiri na kusambaza Filamu ya Yesu, mradi uliojulikana kwa jina la *Jesus Film Project Organisation*. Kuanzia mwaka huo, tafsiri za Filamu ya Yesu zimefanyika katika lugha zaidi ya 1300 (Yuckman, 2016). Tafsiri ya kwanza ya Filamu ya Yesu ilifanyika kutoka Kiingereza kwenda katika lahaja ya Kitagalog, lahaja ambayo baadaye ilisanifishwa na kuwa Kifilipino ambayo ni mojawapo ya lugha za kundi la Kiaustronesia.

Ili kutimiza lengo la kueneza Neno la Mungu, Shirika la Kikristo lijulikanalo kwa jina la *Cinematic Solutions Limited* lililopo jijini Nairobi nchini Kenya linaendeleza shughuli za kutafsiri filamu ya Yesu kutoka Kiingereza kwenda lugha mbalimbali za Kiafrika. Mei, 2019, *Cinematic Solutions Limited* lilianza kazi ya kutafsiri filamu hiyo kutoka Kiingereza kwenda Kinyaturu (Ginyaturu).

Kinyaturu ni lugha inayozungumzwa mkoani Singida nchini Tanzania. Jina lingine la Kinyaturu linalofahamika zaidi katika maandishi ni Giriimi (Stephano, 2019). Kinyaturu ni lugha ya Kibantu na ipo katika kundi la F32. Kinyaturu kimegawanyika katika lahaja tatu: Giirwana, Giahi (Chahi) na Ginyamuninganyi (Stephano, *keshatajwa*).

Mchakato wa tafsiri ya filamu hii ulianza kwa kuwasaka wafasiri watatu wazungumzaji wa Kinyaturu, kisha kazi ya kutafsiri filamu hiyo ilifuata. Mwandishi wa makala haya ni mmojawapo wa wafasiri na washauri wa mswada wa tafsiri ya Filamu ya Yesu. Hatua ya awali ya tafsiri ilifanyikia Tanzania. Matini iligawanywa katika sehemu tatu. Kila mfasiri alipewa sehemu yake ya kutafsiri. Baada ya kutafsiri, wafasiri walialikwa kuhudhuria mafunzo ya tafsiri ya matini za Kikristo yaliyofanyika katika ofisi za kampuni ya *Cinematic Solution Limited*, jijini Nairobi, Juni 2019, ambapo matini nzima ilihaririwa na kuunganishwa. Mswada huo, yaani tafsiri ya filamu hiyo iliwasilishwa kwa wazungumzaji wa Kinyaturu mkoani Singida ambao waliigiza sauti za wahusika wa Filamu ya Yesu Oktoba, 2019. Baada ya kurekodi sauti, waigizaji walipata nafasi ya kuisikiliza na kuitazama filamu nzima na kujadili kuhusu vipengele mbalimbali, hususani vya kitamaduni.

Kwa kiasi kikubwa, Filamu ya Yesu imeundwa kutoka kitabu cha *Injili cha Luka Mtakatifu* kilichomo katika *Biblia* (Agano Jipya). Kwa hiyo, hata mswada wa tafsiri ya Filamu ya Yesu, kwa kiasi kikubwa, umezingatia tafsiri ya kitabu hicho kijulikanacho kwa Kinyaturu kama *Sayu Njija mwino nē andēkiwe na Luka* katika tafsiri ya Agano Jipya (kwa Kinyaturu *Iraghano nē Ifya gwa Antu Voong'e gwa Murighētyo wa Gērēmi*).

Utafiti uliojenga msingi wa makala haya yameongozwa na Nadharia ya *Skopos* ya Hans J. Vermeer (1978) kama inavyofafanuliwa katika Munday (2008). Nadharia

hii ni miongoni mwa nadharia za kiuamilifu za tafsiri zilizoibuliwa na wanaisimu fafanuzi miaka ya 1970 hadi 1980. *Skopos* ni neno la Kigiriki lenye maana ya lengo au azma. Nadharia ya *Skopos* ina mihimili mikubwa sita. Mosi, matini lengwa (ML) inaukiliwa na *skopos* (azma/kusudi) yake, yaani jambo la msingi la kuzingatiwa katika tafsiri ni kusudi la kutafsiri. Pili, ML hufafanua taarifa za kitamaduni za LL. Tatu, matumizi ya ML, kiutamaduni, si lazima yafanane na ya utamaduni chanzi. Hii ina maana kwamba kinachoangaliwa zaidi ni utamaduni wa ML. Nne, ML lazima iwe na ushikamani. Kwa maneno mengine, tunaweza kusema ML lazima itafsirike kwa namna ambayo itazingatia mazingira na maarifa ya wasomaji wa ML. Tano, ML inatakiwa iwe na ushikamani na matini chanzi (MC) yake. Msingi huu, unahimiza kuwa ikiwa matumizi ya MC na ML ni yaleyale, basi vipengele vya MC na ML viwiane, hasa kiujumbe. Sita, ushikamani wa ML (wa ndani) ni muhimu kuliko wa MC na ML ili kulinda msingi wa kwanza unaohusu kutafsiri kwa kuzingatiwa *skopos*.

2.0 Methodolojia ya Utafiti

Utafiti umetumia mbinu mbili za kukusanyia data. Mbinu hizo ni uchambuzi wa matini na majadiliano ya vikundi lengwa, ambapo waigizaji wa sauti za Filamu ya Yesu ambao ni Wanyaturu tisa (9) wa umri wa miaka kati ya 40-80 walihusishwa katika majadiliano hayo. Data za utafiti zimewasilishwa kwa kutumia lupu, yaani tendo, sauti, neno, au fungu la maneno linalowasilishwa kwa pamoja kabla ya pumziko.

3.0 Waigizaji katika Filamu ya Yesu

Filamu ya Yesu ina waigizaji kumi na tisa (19). Wengine, kati ya hao, wameigiza sehemu mbili za uhusika. Waigizaji hao kumi na tisa (19) ni *JES* (*Jesus* - Yesu), miaka 30; *NAR* (*Narrator* - Msimulizi), miaka 50, *MAR* (*Mary* - Maria), miaka 22; *YMI* (*Young Man 1* - Mwanamume Kijana 1), miaka 24; *YM2* (*Young Man 2* - Mwanamume Kijana 2), miaka 26; *MM1* (*Middle Man 1* - Mwanamume wa Makamo 1, miaka 55; *MM2* (*Middle Man 2* - Mwanamume wa Makamo 2, miaka 52; *MM3* (*Middle Man 3* - Mwanamume wa Makamo 3), miaka 54; *OM1* (*Old Man 1* - Mwanamume Mzee 1), miaka 80; *OM2* (*Old Man 2* - Mwanamume Mzee 2), miaka 63 na *JOH* (*John* - Yohana Mbatizaji), miaka 36; *YW1* (*Young Woman 1* - Mwanamke Kijana 1), miaka 28; *YW2* (*Young Woman 2* - Mwanamke Kijana 2), miaka 35; *MW1* (*Middle Woman 1* - Mwanamke wa Makamo 1), miaka 41; *MW2* (*Middle Woman 2* - Mwanamke wa Makamo 2), miaka 44; *Child - Girl* (mtoto wa kike), miaka 12; *Child - Boy* (mtoto wa kiume), miaka 10; *Pilate* (Pilato); miaka 58; na *Elizabeth* (Elizabeti), miaka 58.

Kati ya waigizaji hao, walioshiriki katika majadiliano ya vikundi lengwa, mjadala uliosaidia kupatikana kwa data zilizotumika kuandaa makala haya, walikuwa tisa (9). Nao walikuwa Msimulizi (miaka 50), Mwanamume wa Makamo 1 (miaka 55), Mwanamume wa Makamo 2 (miaka 52), Mwanamume wa Makamo 3 (miaka 54),

Mwanamume Mzee 1 (miaka 80), Mwanamume Mzee 2 (miaka 63) Mwanamke wa Makamo 1 (miaka 41), Mwanamke wa Makamo 2 (miaka 44) na Elizabeti (miaka 58). Waigizaji hao waliotoa taarifa, kama tulivyokwishaona, walikuwa wa umri wa miaka kati ya 40 - 80. Kwa hiyo, walikuwa na uelewa na uzoefu mkubwa kuhusu lugha ya Kinyaturu.

Miongoni mwao (ambao matini walizoigiza zimetumika katika makala haya) walikuwa saba (7). Nao walikuwa *JES* (*Jesus* - Yesu), *NAR* (*Narrator* - Msimulizi), *MAR* (*Mary* - Maria), *MM1* (*Middle Man 1* - Mwanamume wa Makamo 1, *MM3* (*Middle Man 3* - Mwanamume wa Makamo 3), *OMI* (*Old Man 1* - Mwanamume Mzee 1) na *JOH* (*John* - Yohana Mbatanzaji). Uwasilishaji wa data katika makala haya unaanza na LC (Kiingereza), inafuata LL (Kinyaturu) na kuhitimisha kwa lugha kienzo (LK - Kiswahili). Kiswahili kimetumika kufafanua taarifa ambazo zimeandikwa kwa Kiingereza na Kinyaturu ili wasomaji wa makala haya ambao ni Waswahili waweze kuelewa.

4.0 Ukubalifu wa Vipengele vya Kitamaduni katika Tafsiri

Mswada wa tafsiri ya Filamu ya Yesu ni wa kitamaduni. Kuna uhusiano mkubwa kati ya lugha na utamaduni. Kwa kiwango kikubwa, maneno ya lugha hutokana na utamaduni ambamo lugha hiyo inazungumzwa. Lugha ni sehemu ya utamaduni kwa vile ni zao la utamaduni wa jamiilugha husika. Utamaduni ni hali ya maisha ya watu wa jamii fulani ikiwa ni pamoja na itikadi na imani zao (King'ei, 2010; Al-Hassan, 2013; Mwansoko na wenzake, 2015). Katika zoezi la tafsiri, ni lazima mfasiri azingatie vipengele vyote vya utamaduni, hasa vya LL kwa sababu kila lugha ina utamaduni wake (Al-Hassan, *keshatajwa*). Kwa hiyo, tafsiri hukubalika ikiwa imezingatia visawe mwafaka vya kiutamaduni vya LL vinavyoleta ushikamani wa kimawasiliano (kama unavyoelezwa katika Nadharia ya *Skopos*) pamoja na masuala mengine ya kitamaduni. Tafsiri isipozingatia visawe na masuala mwafaka ya kitamaduni, haiwezi kukubalika kwa wapokeaji ambao ni watumiaji wa LL. Katika mswada wa tafsiri ya Filamu ya Yesu, baadhi ya vipengele vilikubalika kwa waigizaji wazawa wa Kinyaturu kwa sababu vilionekana kuzingatia utamaduni na baadhi havikukubalika.

4.1 Vipengele Vilivyokubalika

Kama tulivyoona katika sehemu iliyotangulia, tafsiri hukubalika ikiwa imezingatia na kufumbata kikamilifu masuala ya kitamaduni ya jamii ya LL. Katika tafsiri ya mswada wa Filamu ya Yesu kutoka Kiingereza kwenda katika Kinyaturu, vipengele vilivyokubalika vilikuwa vile vilivyozingatia tasifida na urejeleaji wa wapendwa, yaani matumizi ya majina yanayosawiri hisia za upendo za jamaa na ndugu wa karibu.

4.1.1 Matumizi ya Tasifida

Matumizi ya lugha, pamoja na vipengele vingine, hutegemea desturi, kaida na mila za jamii husika (King'ei, 2010). Mfasiri anatakiwa kufahamu utamaduni na muktadha wake anapotafsiri dhana za miiko katika jamii ya LL. Miiko ni maneno na matendo yanayokatazwa kusemwa hadharani kutokana na kuogofya na kufisha uso. Miiko, aghalabu, huhusu sehemu za siri za mwili wa binadamu na matendo yanayofanywa kwa kutumia sehemu za siri kama kujisaidia pamoja na matokeo mengine yanayosababishwa na kukutanishwa kwa viungo vya siri kama ujauzito. Wafasiri wanatakiwa kuwa makini wanapotafsiri miiko ili tafsiri iweze kupokeleka kwa hadhira ya LL (Vossoughi, 2013). Kwa hali hiyo, tafsiri ya miiko hufanikiwa pale inapoendana na utamaduni wa LL. Tafsiri ya miiko ni mojawapo ya tafsiri ngumu kwa sababu wafasiri wanatakiwa wafahamu tamaduni za lugha chanzi (LC) na LL (Nasery na Pishkary, 2015). Almijrab (2020) anasema kwamba kuna mbinu kuu nne za kutafsiri miiko. Anazitaja kuwa ni udondoshaji, ubadilishaji, usawe (mwiko kwa mwiko) na tasifida. Almijrab anasema kuwa mbinu ya tasifida ndiyo inayotumika katika lugha zilizo nyingi kuliko mbinu zingine kwa sababu hulinda maadili ya jamii ikizingatiwa kuwa kila jamii inatakiwa ifaidi tafsiri kulingana na utamaduni wake kama Nadharia ya *Skopos* inavyodai. Katika mswada wa tafsiri ya Filamu ya Yesu kutoka Kiingereza kwenda Kinyaturu, vipengele mbalimbali vya miiko vilitafsiriwa kwa kutumia tasifida. Tuangalie tafsiri ya neno *virgin* katika lupu zifuatazo:

Lupu 0004 NAR (Narrator - Msimulizi)

LC: ... *God sent the angel Gabriel to visit a **virgin** of the city of Nazareth. And the **virgin's** name was Mary. (1)*

LL: ... *Müüngü agamutuma malaika wakwe Gabureli ende u muji neguetanwa Nasareti kune **muncha nenea ukengerwe**. Na rina ra **muncha** wasuu na Maria.*

LK: ... Mungu alimtuma malaika Gabrieli aende katika mji wa Nazareti kwa **msichana bikira** aliyelitwa Mariamu.

Lupu 0006 MAR (Mary - Maria)

LC: ... *How can this be? (1) / I am a **virgin**.*

LL: ... *Eree reutendeka ure? **nene ntiroghowe?***

LK: ... Litawezekanaje hili hali mimi **sijaolewa?**

Lupu OG19 NAR (Narrator - Msimulizi)

LC: ... *A **virgin** will become pregnant ... God by his power caused Mary [, while still a **virgin**.] to become pregnant ...*

LL: ... ***Muncha nē muteere** uguhanga wito ... Mungu gwa nguú yakwe wamutendeye Maria (na **këë muncha muteere**) ahange wito ...*

LK: ... Bikira atachukua mimba ... Mungu kwa uweza wake amemwezesha Maria (**binti aliyekuwa hajaguswa**) apate mimba.

Lupu 0440 NAR (Narrator - Msimulizi)

LC: ... *The Bible tells us He was born of the **Virgin** Mary.*

LL: ... *Biblia ihanyie agafafwa na **muncha** rina rakwe Maria.*

LK: ... *Biblia inasema alizaliwa na **bikira** Maria.*

Kupitia mifano hii, tunaona neno *virgin* (bikira) limetafsiriwa kwa namna mbalimbali kwa kuzingatia tasifida katika utamaduni wa LL ambayo ni Kinyaturu kama Nadharia ya *Skopos* inavyosisitiza. Tafsiri hizo ni *muncha nenea ukengerwe* (msichana aliyekuwa amechumbiwa/ameposwa); *muncha* (msichana), (nene) *ntiroghowe* (sijaolewa); na *muncha nē muteere* (msichana mororo/ambaye hajaguswa).

Waigizaji walisema, katika mswada wa tafsiri ya Filamu ya Yesu kwenda Kinyaturu hapakuwa na kisawe cha moja kwa moja cha neno *virgin* kwa sababu neno hilo lilikuwa haramu kusemwa hadharani. Kama tulivyokwishaona, Filamu ya Yesu imeundwa kutoka kitabu cha Injili cha *Luka Mtakatifu* kilichomo katika Agano Jipya; kwa hiyo, hata mswada wa tafsiri ya Filamu ya Yesu, kwa kiasi kikubwa, umezingatia tafsiri ya Kinyaturu ya kitabu hicho ijulikanayo kama *Sayu Njija mwino nē andēkiwe na Luka*. Kwa maneno mengine, tafsiri ya mswada wa Filamu ya Yesu kwenda Kinyaturu, kwa kiasi kikubwa, ilitumia maneno ambayo tayari yalikuwawapo katika kitabu hicho. Uharamu wa dhana ya “ubikira” unatokana na hali hiyo kuwa katika via vya uzazi ambavyo pia ni haramu kutamkwa hadharani. Hata hivyo, waigizaji walisema kuwa, kwa sasa, neno bikira linatumika katika mazingira ya kanisani, hasa pale linapoambatana na jina Maria (Bikira Maria) ambaye ni mama mzazi wa Yesu. Ifahamike kwamba, katika jamii ya Wanyaturu, Kiswahili kinatumika katika mawasiliano karibu yote kanisani. Hivyo, ni rahisi kufanya utohozi wa neno la Kiswahili hata kama linavunja utamaduni wa Kinyaturu ambayo ni LL kwa kuwa lugha huambatana na utamaduni wake.

Neno bikira, katika mswada wa tafsiri ya Filamu ya Yesu, limetumika mahususi pale Maria alipokuwa anaongea, lakini mahali pengine tasifida imetumika. Kwa hiyo, katika lupu 0006 neno *virgin* lilitafsiriwa kwa kisawe bikira wakati wa kuingiza sauti kwa sababu linatumika kanisani ambapo Kiswahili kinatumika. Kupitia matumizi ya neno bikira katika muktadha wa kanisani, neno hili limezoeleka na makali yake yameshaanza kufifia katika jamii ya Wanyaturu.

Lupu 0006 MAR (Mary - Maria)

LC: ... *How can this be? (1) / I am a **virgin**.*

LL: ... *Eree reutendeka ure? **nene bikira**?*

LK: ... *Litawezekanaje hili, hali mimi ni **bikira**?*

4.1.2 Matumizi ya Majina Yanayosawiri Hisia za Upendo

Kila jamii ina utamaduni wake tofauti wa kutoa majina na kurejelea wapendwa ijapokuwa jamii kadhaa zinaweza kufanana. Urejeleaji wa wapendwa kwa kutumia majina yanayosawiri hisia za upendo, kwa namna ya staha na mvuto hufanyika katika jamii mbalimbali. Mwangi (2016) anasema kuwa katika jamii ya Wamasai kuna majina ambayo wazee na wanawake walio na umri mkubwa hutumia kuwaitia watoto wao, wajukuu wao na watu wa umri mdogo. Jambo hili hufanyika ili kuonesha hisia za upendo kutoka kwa wazee na wanawake wakongwe na kuwapa shime watoto wao na kizazi kichanga. Mfano wa majina hayo ni *Esikiria lai* (punda wangu); *Enkoshoke ai* (tumbo langu); *Enkutuk ai* (mdomo wangu); *Enkaina ai* (mkono wangu); na *Nkonyek ainei* (macho yangu). Majina hayo yanasisitiza upendo na ile hali ya mshikamano katika jamii.

Katika jamii ya Kinyaturu, urejeleaji wa wapendwa, pamoja na mambo mengine, huashiriwa na udogoshaji. Waigizaji wa Filamu ya Yesu walilibainisha hili kupitia lupu zifuatazo:

OG09 NAR (Narrator - Msimulizi)

LC: ... *He told Abraham to sacrifice his son. / Abraham knew that it was through this one son of his that God had promised to give him many descendants ...*

LL: ... *Agamwëra Aburhamu amufunye mwagëhümba wakwe./ Aburhamu na arë wuunë mwino ukira mwagëhumba üsüü në ëmwe/Müüngü wamürafye ümüfa üfafo në üküü(1) ...*

LK: Alimwambia Abraham amtote mwanawe sadaka. Abrahamu alijua kuwa kupitia huyu mwanawe wa pekee, Mungu amemwahidia kumpa uzao mkubwa.

0083 MM3 (Middle Man 3 - Mwanamume wa Makamo 3)

LC: ... *I beg you to save my only daughter/Sir, have mercy. She's only twelve years old...*

LL: ... *Nguguomba umuvekeye mwagëncha wane ë munyughuu mekhono ako, adahe ufora na uduva/ Müüngü nyonea uvai. Mwagëncha wane wina meakha ikumi na eee gutufu ...*

LK: ... Ninakuomba ukaokoe kabinti kangu ka pekee. Yesu, unihurumie. **Kabinti** kangu kana miaka kumi na miwili tu.

0084K OM1 (Mwanamume Mzee 1)

LC: *Your daughter has died./ Don't bother the teacher any longer.*

LL: *Muncha wako wakuyaa/asike nëëkëë ugumunyoma Musëyi?*

LK: **Binti** yako ameshakufa/ kwa nini bado unamsumbua Yesu (mwalimu)?

Katika lupu OG09 NAR, tunaona neno *son* limetafsiriwa kama *mwagëhumba* (kavulana/katoto ka kiume) mara mbili kwa ushikamani badala ya *mühumba* (mvulana/mtoto wa kiume). Waigizaji wa Filamu ya Yesu walisema kuwa udogoshaji huo umefanyika kuonesha kuwa Isaka alikuwa mtoto mpendwa wa baba yake Abrahamu ukizingatia kuwa alikuwa wa uzeeni na wa pekee.

Urejeleaji wa wapendwa unaoneshwa pia katika lupu 0083 MM3, ambapo neno *daughter* limetafsiriwa kama *mwagëncha* mara mbili kwa ushikamani (kasichana/kabinti/katoto ka kike) badala ya *muncha* (msichana/binti/mtoto wa kike). Hii inaonesha jinsi baba mwenye mtoto (Mwanamume wa Makamo 3) anavyompenda mwanawe ndio maana anatamani sana Yesu amponye ili asife. Kinyume cha urejeleaji wa wapendwa, tunaona katika lupu 0084K OM1, ambapo neno *daughter* limetafsiriwa kwa kisawe cha kawaida (kisawe kikavu) *muncha* (msichana/binti) na kukiuka ushikamani wa tafsiri ya neno hilo. Hapa ni wakati Mzee anamkatisha tamaa Mwanamume wa Makamo 1 kwa kumwambia aache kumsumbua Yesu kwa kuwa msichana wake ameshafariki. Hii inaonesha ni jinsi gani Mzee huyo hana ukaribu na uchungu na binti ambaye ni mgonjwa mahututi tofauti na baba mzazi wa binti huyo.

4.2 Vipengele vya Kitamaduni Vilivyokataliwa

Kama tulivyoona hapo juu, tafsiri inayozingatia utamaduni wa LL hueleweka, hupendwa na kupokelewa na wazungumzaji wa lugha husika. Kinyume chake, tafsiri huonekana haifai kwa LL hata kutokubalika na kupokeleka kabisa. Katika mswada wa tafsiri ya Filamu ya Yesu kutoka Kiingereza kwenda Kinyaturu, kuna vipengele vya kitamaduni ambavyo havikukubalika. Navyo ni matumizi ya maneno yaliyopitwa na wakati, kutafsiri maneno kadhaa kwa neno moja, kutafsiri neno moja kwa visawe tofauti, na utohozi usio na sababu.

4.2.1 Matumizi ya Maneno Yaliyopitwa na Wakati

Lugha ina uhai ambao unaiwezesha kubadilika. Kwa hiyo, ni kawaida lugha kubadilika kulingana na wakati. Maneno huzaliwa, huishi na, hatimaye, hufa ili kukamilisha matakwa ya mawasiliano (Were-Mwaro, 2003; Shembilu, 2015). Were-Mwaro anabainisha maana za zamani za maneno na maana mpya katika kudhihirisha mabadiliko yanayotokea katika lugha kutoka kipindi kimoja hadi kingine. Mfano wa maneno hayo ni mlanguzi (maana ya asili ni mfanyabiashara wa kati na maana mpya ni mwuza bidhaa kwa bei ya haramu); magendo (maana ya asili ni mikono ya kaa ya mbele na maana mpya ni mtu anayefanya biashara isiyo halali); hamaki (maana ya asili ni ujinga na maana ya baadaye ni hasira); na husudu (maana ya asili ni chukiza na ya sasa ni penda). Naye Shembilu (2015) anatoa

mfano wa maneno kama bazazi (maana ya asili ikiwa ni mfanyabiashara wa nguo na silaha na ya sasa ni mtu mwenye hila, mlaghai na mzururaji); na hawara (maana ya zamani ikiwa ni pamba kitu, mwanamke aliyepambwa au mwenye macho mazuri na maana mpya ikiwa ni mwanamke au mwanamume anayekaa na mtu asiyeoana naye). Katika mswada wa tafsiri ya Filamu ya Yesu, baadhi ya maneno yalionekana kupitwa na wakati kama inavyodhihirika katika mfano ufuatao:

0223 MM1 (Middle Man 1 - Mwanamume wa Makamo 1)

LC: ... *It is harder for a rich person to enter the kingdom of God, than for / a camel to pass through the eye of a needle.*

LL: ... *Soko nē guuro njou uhefea unjēa amusinkanii ukēa mughwarē uhefea mu utēmi wa Muungu.*

LK: ... Ni rahisi **tembo** kuingia katika tundu la sindano kuliko tajiri kuingia katika ufalme wa Mungu.

Neno la Kiingereza *camel* lenye kisawe cha Kiswahili ngamia, katika lupu 0223, lilitafsiriwa kama *njou* (tembo). Hii ni kwa sababu, katika mazingira ya wazungumzaji wa Kinyaturu, hapakuwa na hakuna ngamia. Mnyama mkubwa aliyekuwa anapatikana/anayepatikana na kufahamika katika mazingira hayo alikuwa/ni tembo. Neno *njou* (tembo) lilitumika katika mswada wa tafsiri ya Filamu ya Yesu, lakini, wakati wa kurekodi sauti, washiriki wa zoezi hilo waliona hakuna sababu ya kuendelea kukumbatia neno *njou* (tembo) ambalo si tafsiri sahihi ya *camel*. Walisema, kwa sasa, ngamia anafahamika kutokana na watu wengi kusoma na wengine kuona katika televisheni na mitandao ya kijamii. Kwa hiyo, neno la Kiswahili ngamia lilikubalika kutoholewa na kutumika katika tafsiri hiyo. Ifahamike kuwa neno huweza kutoholewa kwa sababu linataja kitu ambacho hakikuwa kinafahamika katika jamiilugha fulani (Kiango, 1999). Tafsiri inatakiwa kwenda na wakati ili wasomaji waweze kuikubali na kuipokea. Kwa mujibu wa Hans J. Vermeer (1978), ML lazima itafsirike kwa namna ambayo itazingatia mazingira na maarifa ya wasomaji wa ML. Utohozi huu, zaidi, unaonesha jinsi jamiilugha ya Kinyaturu inavyochangamana na jamiilugha ya Kiswahili kiasi cha kujipatia maneno, hasa ya vitu ambavyo havipatikani katika jamiilugha ya Kinyaturu. Kitendo hiki kinasaidia kufidia mawasiliano.

4.2.2 Kutafsiri Maneno Kadhaa kwa Neno Moja

Miongoni mwa maadili muhimu ya mfasiri ni pamoja na kuwa mwaminifu katika kuhawilisha ujumbe, yaani maudhui ya LC yahamie kama yalivyo katika LL (Mwansoko, 2016). Changamoto nyingine ambayo ilijitokeza katika mswada wa tafsiri ya Filamu ya Yesu kwenda Kinyaturu ilikuwa maneno tofauti kutafsiriwa kwa kisawe kimoja, hali iliyoonesha upotoshaji. Changamoto hii inathibitika kupitia Lupu 0010 MAR kama ifuatavyo:

Lupu 0010 MAR (Mary - Maria)

LC: *My soul magnifies the Lord, (1) / and my spirit has rejoiced in God my Savior.*

LL: *Nkhoo anë igumukurya müküü, (1) /na nkhood ane ayanjaa mung'ee a Müüingü mutyoi wane.*

LK: **Moyo** wangu wamtukuza Bwana, (1)/na **nafsi** yangu imemfurahia Mungu mwokozi wangu.

Katika mfano huu, tunaona maneno mawili: *soul* na *spirit* (moyo na nafsi) yanawakilishwa na kisawe kimoja cha Kinyaturu ambacho ni *nkhood* (moyo/nafsi). Waigizaji walisema kuwa ni kweli maneno ya Kiingereza *soul* na *spirit* yana kisawe kimoja katika Kinyaturu (*nkhood*), lakini, ili kuyatofautisha, wafasiri walipaswa kutohoa neno mojawapo katika Kiswahili (kwa lengo la kufidia mawasiliano kama tulivyokwishaona hapo juu). Matumizi ya kisawe kimoja yanasababisha wasomaji wa ML kukosa hisia muhimu zinazobebwa na neno lililopewa tafsiri tofauti. Waigizaji walipendekeza neno linalowakilisha *soul* liwe **moyo** (neno la Kiswahili) ili liweze kubeba *skopos* ya kutafsiri ambayo ni mawasiliano katika LL. Aidha, Fakihi (2018), akitoa mifano ya maneno mengi kufasiriwa kwa kisawe kimoja katika tafsiri ya riwaya ya *Robinson Crusoe* kama vile *creek* na *brook* (mto); *months* na *twenty days* (muda mrefu); *brandy, rum* na *wine* (mvinyo); *cannibal* na *attacker* (katili) na; *land* na *shore* (kisiwa), anasema tafsiri za aina hii zinadhihirisha kuwa kuna tatizo la ujumbe na ushikamani wa maana. Tafsiri hizi zinakiuka misingi ya Nadharia ya *Skopos* kwa sababu ya kisawe kimoja kurejelea maneno ya LC zaidi ya moja kunakoleta utata wa maana. Naye Mwansoko (2016), akimnukuu Mtesigwa (1996:88), anasema, “Wakati mwingine, maana ya MC hupotoshwa kutokana na dhana zake kutafsiriwa kwa neno lilelile katika ML.” Anatoa mifano ya maneno ya Kiingereza yenye maana tofauti, lakini yametafsiriwa kwenda Kiswahili. Maneno hayo ni *witches, sorcerers* na *herbalists* yaliyotafsiriwa kama wachawi, na *primitive, uneducated, unbaptized* na *unicivilized* yaliyotafsiriwa kwa neno mshamba.

4.2.3 Kutafsiri Neno Moja kwa Visawe Tofauti

Changamoto nyingine ambayo wafasiri walikumbana nayo katika mswada wa tafsiri ya Filamu ya Yesu ilikuwa matumizi ya visawe tofautitofauti dhidi ya neno moja la LC, changamoto ambayo Stephano na Gwajekera (2019) wanaiita utohabitaji. Waandishi hawa wanaifasili dhana ya utohabitaji kuwa ni hali ya kukosekana kwa urari katika uwasilishaji wa elementi zinazofanana. Mfano ufuatao unadhihirisha maneno yaliyotafsiriwa bila kuzingatia urari katika Filamu ya Yesu:

Lupu OG14 NAR (Narrator - Msimulizi)

LC: ... *the prophets* spoke about the things the Messiah would do and the things that would happen to him. / A **prophet** said that God would declare to the Messiah, "You are my Son". [The **Prophets** did not mean a physical sonship.] ... A **prophet** [called Isaiah] said: "A virgin will become pregnant ..."

LL: ... *anyagëdaghü* vëgaraghanwaa mantü ni ijie utëndwa na Mesiya nanë mantü në ijie ümüdwera mweso./ *Muraghwii* agahanya Müüingü agamwera Mesiya, "Veve wë mwananë". [*Munyangëdaghü* na atina ryana ra unyandüghü wa üfafo.] ... [*Münyagëdaghü* narë uguëtanaa Isaya] agahanya/: müncha në akina roghowa ügühücha witö ...

LK: ... **Manabii** walitabiri mambo ambayo Mesiya angeyafanya na ambayo yangemtokea./ **Nabii** alisema kwamba Mungu alimwambia Masihi, "wewe u Mwanangu". [**Nabii** hakumaanisha undugu wa kuzaliwa.] ... [**Nabii** Isaya] alisema/: binti ambaye bado hajaolewa atabeba mimba

Katika mfano huu, tunaona neno *prophet* limetafsiriwa kwa njia mbili tofauti, kama *munyangëdaghü* na *muraghwii*. Maneno yote mawili yana maana sawa (nabii/mtabiri), lakini waigizaji walisema wafasiri walipaswa kudumisha ulinganifu. Nadharia ya *Skopos* ya Hans J. Vermeer (1978) inasisitiza kuzingatia ushikamani wa ndani wa matini lengwa ili kutomvuruga msomaji lengwa. Ushikamani wa ndani wa ML ni ufanano wa matumizi ya vipengele mbalimbali katika matini lengwa. Kwa mantiki hiyo, ili kutunza urari wa matini kwa wasomaji wa LL, neno moja lapaswa kutafsirika kwa neno moja tu au namna ileile katika matini nzima. Stephano na Gwajekera (2019) wanasema kwamba tafsiri ya namna hii huweza kumvuruga msomaji na kushindwa kuelewa vizuri kuhusu jambo linalowasilishwa kutokana na kitu kimoja kuwasilishwa kwa namna tofautitofauti.

4.3.4 Utohozi Usio na Sababu

Utohozi ni mbinu ya kukopa maneno kutoka lugha nyingine na kuyaboresha kwendana na fonolojia na mofolojia ya LL. Kuna sababu kuu mbili zinazochangia kukopwa na kutoholewa kwa maneno (Kiango, 1999; Jepkoech, 2021). Mosi, neno hukopwa ikiwa linasimamia kitu ambacho hakikuwa kimejulikana (kama tulivyoona utohozi wa neno ngamia kwenye Kinyaturu kutoka Kiswahili). Kwa mantiki hiyo, utohozi huweza kufanyika pale ambapo hakuna neno au kisawe kinachobeba dhana fulani katika LL. Neno hutoholewa kutoka katika lugha ambayo kiashiriwa kinapatikana maana ndiko kilikoitwa jina. Pili, ni kasumba ya watumiaji wa lugha fulani, ambapo huinasibisha lugha kopeshi na hadhi ya juu kiuchumi, kisiasa, kijamii na kiutamaduni. Akisisitiza hoja hii, Jepkoech (*keshatajwa*) anasema kwamba utamaduni unaohusishwa na hadhi ya chini hukubali tafsiri ambayo imegemea kwenye utamaduni wa hadhi ya juu. Anaona kuwa lugha ya Kikalenjin ambayo imetumika kutafsiri Biblia kwenda *Bukuit Ne Tilil*, imetohoa msamiati kutoka katika Kiswahili kwa sababu lugha ya Kiswahili ina hadhi kubwa, yaani ni lugha ya taifa na lugha rasmi nchini Kenya. Katika mswada wa tafsiri ya Filamu ya Yesu kutoka Kiingereza kwenda Kinyaturu, kulionekana kuwa na utohozi wa visawe kutoka Kiswahili wakati maneno ya Kiingereza yaliyokuwa yanatafsiriwa yakiwa na visawe vya moja kwa moja katika Kinyaturu. Hii

inaukiliwa na sababu ya pili anayoitaja Kiango (1999) kuwa utohozi wa maneno, wakati mwingine, ni kasumba tu ya watu. Tuangalie mifano ifuatayo:

0318 JES (Jesus - Yesu)

LC: *And **the council** of the elders met to see how they might rid themselves of Jesus. / Then Satan entered into Judas Iscariot, who was one of the twelve.*

LL: *Na anyampaa a **ibarasa** arë vëufenja njëa aumuragha Yesu. Hafo Setani agahefea kunë Yuda nëuguëtanwa Isikariote, në arë umwedu wa atumami ikumi na vavëë*

LK: Wazee wa **baraza** walikuwa wakitafuta namna ya kumuua Yesu. Hapo shetani alimwingia Yuda Isikariote, ambaye alikuwa mmojawapo wa wanafunzi kumi na wawili.

Katika lupu 0318 JES, tunaona neno *council* limetafsiriwa kwa kisawe cha kutohoa kutoka Kiswahili *ibarasa* (baraza). Waigizaji wa Filamu ya Yesu walisema kuwa neno *council* lina kisawe chake cha Kinyaturu ambacho ni *irongeo*. Katika Kinyaturu, neno *irongeo* linatumika kama baraza (la wazee wa mahakama) na kama mahakama. Nomino *irongeo* inatokana na kitenzi cha Kinyaturu *ronga* (Kiswahili chake ni longi), yaani amua kesi kwa njia ya mazungumzo. Waigizaji walisema kuna sehemu inayoitwa *Irongeo* (kwa Kiswahili hutamkwa Ilongero) huko Singida Kaskazini. Hapa ndipo mahakama ya mwanzo ya ukanda huo ilipoanzishwa. Sehemu hiyo ni maarufu kwa sababu ni makao makuu ya kata na tarafa ambapo kuna shule kubwa ya sekondari inayoitwa kwa jina hilo (Shule ya Sekondari Ilongero) iliyoanzishwa mwaka 1992. Ni makao makuu mapya ya Wilaya ya Singida Vijijini tangu Oktoba 1, 2019. Kwa hiyo, waigizaji hao walisema kwamba hakuna sababu ya kutohoa neno la Kiswahili ilhali neno *irongeo* lipo na linafahamika. Kwa hiyo, wakaamua kutumia neno hilo katika mswada wa tafsiri ya filamu hiyo ili kutunza historia ya eneo la *Irongeo* (Ilongero). Kwa mujibu wa NSW Heritage Office (2004), kama inavyonukuliwa na Rashid (2017), majina ya mahali ni urithi mojawapo wa jamii. Majina haya yanapaswa kurithishwa kutoka kizazi kimoja hadi kingine. Urithi huu unapaswa kuenziwa kwa kuwa unatunza historia na lugha ya jamii. Utohozi huu wa maneno ya Kiswahili ilhali kuna visawe vya Kinyaturu, hauna tija na unakiuka *skopos* mojawapo ya tafsiri ya Filamu ya Yesu ambayo ni kuhifadhi Kinyaturu pamoja na utamaduni wake.

Utohozi mwingine ulikuwa wa neno *mësahara* kama unavyoonekana katika lupu 0039 ifuatayo:

0039 JOH (John - Yohana Mbatizaji)

LC: *Don't take money from anyone by force. / And don't accuse anyone falsely. / Be content with your **pay**.*

LL: *Mutamuheeye muntu hela gwa nguu. /na mutamusitake muntu gwa uregheghe. /muyanje **mēsahara** anyu.*

LK: Msimnyang'anye mtu hela kwa nguvu. / wala kumshtaki mtu kwa uongo./ toshekeni na **mishahara** yenu.

Lupu 0039 JOH inaonesha neno *pay* linalohusu malipo baada ya kazi limetafsiriwa kama *mēsahara*, kisawe kilichotoholewa kutoka Kiswahili mishahara. Waigizaji walisema neno *pay* lina visawe vya Kinyaturu viwili: *gēnyamwimo* na *gēnyamēghuu*. *Gēnyamwēmo* maana yake ni kitu kitokanacho na kazi, yaani malipo apewayo mtu baada ya kufanya kazi kwa mtu. *Gēnyamēghuu* ni kitu kinachotokana na miguu, yaani mtu akienda kutembea, huweza kupata kazi na kipato, chambilecho Waswahili, “Mtembezi hula miguu yake”. Waigizaji walisema neno *gēnyamwēmo* ndio limezoeleka zaidi, wakakubaliana litumike katika mswada wa tafsiri ya Filamu ya Yesu.

Neno lingine lililotoholewa ni *gēkombe*. Hili linajitokeza katika lupu 0320B NAR katika Filamu ya Yesu kama ifuatavyo:

0320B NAR (Msimulizi)

LC: ... *take this **cup** from Me. / Nevertheless, / not My will but Yours be done.*

LL: ... *ung'eye **gēkombe** ekei gamakhasēko. Ēgweeso tiese mafenji ane, ēgweeso mafenji ako, atendeke.*

LK: ... niondolee **kikombe** hiki cha mateso. Lakini si kwa mapenzi yangu, bali mapenzi yako yatendeke.

Neno *cup* limetafsiriwa kwa kisawe cha kutoholewa cha Kiswahili *gēkombe* (kikombe). Waigizaji wa Filamu ya Yesu walisema kwamba, katika Kinyaturu, hakuna kisawe cha moja kwa moja cha neno la Kiingereza *cup*, lakini kuna neno la chombo chenye matumizi sawa na kikombe cha divai. Walisema, katika jamii ya Wanyaturu kuna vyombo viwili vinavyotumika kunywa vinywaji. Vyombo hivyo ni *ūkuu na itēngee*. Wazungumzaji wa Kiswahili hiviita vyombo hivi *kipeyu* na *tengere*, kwa mfuatano huo, ijapokuwa maneno hayo hayamo katika kamusi. Vyombo hivyo vinaoneshwa katika Picha Na.1 ifuatayo:

Picha Na.1: Kipenyu na tengere

Katika picha hii, upande wa kushoto ni *ũkuu* na wa kulia ni *itēngee*. Vyombo hivi hutokana na tunda la mumunye. *ũkuu* hutokana na mumunye kukatwa kwa wima kuanzia juu mpaka chini, yaani mumunye moja hotoa *itēngee* moja au *nkuu* (vipeyu) mbili na *itēngee* hutokana na mumunye kukatwa kwa duara sehemu ya juu. Waigizaji walisema kwamba, kwa sababu *ũkuu*, hutokana na kilivyotengenezwa, hakina kitako kizuri kama kilivyo kikombe, kifaa kinachopaswa kuwa mbadala wa kikombe ni *itēngee* kwa sababu kinafanana na kikombe kwa umbo ijapokuwa hakina mkono kama wa kikombe. Walikubaliana kudogosha jina la chombo hicho na kuita *gatēngee* (katengere) ili kuweza kuivaa vizuri dhana na kazi ya kikombe, neno ambalo limetumika katika mswada wa tafsiri ya Filamu ya Yesu kutoka Kiingereza kwenda Kinyaturu.

Kisawe kingine kilichotoholewa kutoka katika lugha ya Kiswahili ni *ibilisi* kama kinavyojitokeza katika lupu 0147 ifuatayo:

Lupu 0147 JES (Jesus - Yesu)

LC: *This is what the parable means. / The seed is the Word of God. / The seeds that fell along the path stand for those who hear. / But **the devil** comes, and takes the message away from their hearts in order to keep them from believing and being saved.*

LL: *Itungwee riana ra winkhori tēērē. Mbeyu nē ukhani wa Muungu. Yasii nē yunjēa nē vasaa nēvēutegheeya, na amēēte **ibilisi** waja uheya ukhani ufuma unkho, yao vataje vahuvēe na utyoeka.*

LK: Maana ya mfano huu ni hii. Mbegu ni neno la Mungu. Zile zilizo njiani ni wale wasikiao neno, mara moja **ibilisi** huja kuliondoa hilo neno kutoka mioyoni mwao.

Katika lupu 0147 JES (Jesus - Yesu), neno *devil* limetafsiriwa kwa kisawe cha Kiswahili *ibilisi*. Waigizaji wa Filamu ya Yesu kwa Kinyaturu walisema *devil* ni

adui anayeharibu maisha ya watu. Walisema kisawe mwafaka cha Kinyaturu ni *murughu* (adui na mwangamizaji).

Utohozi wa vipengele vyote hivi, ijapokuwa umekataliwa na wazungumzaji wazawa wa Kinyaturu, unashuhudia mchangamano wa jamiilugha ya Kinyaturu na jamiilugha ya Kiswahili. Kiswahili hutumika katika maeneo mengi ya utumizi, hasa yale yenye mikusanyiko inayovuka mipaka ya familia na majirani. Kiswahili hutumika katika maeneo mbalimbali kama vile shuleni, maeneo ya huduma za afya, mahakamani, maeneo ya biashara, misibani, arusini na katika sehemu za ibada ambazo si za kimila. Kupitia utohozi tuliouona katika tafsiri hii ya kitamaduni, ni dhahiri kwamba, kwa kiasi fulani, jamiilugha ya Kinyaturu imeanza kuhama taratibu, hasa katika kipengele cha utamaduni kutokana na kuathiriwa na Kiswahili. Kanisani ndipo Kiswahili kinapotumika katika vitabu vya ibada na katika mawasiliano yote. Kwa hiyo, ni rahisi kwa jamiilugha hii kuiga utamaduni unaoambatana na Kiswahili.

5.0 Hitimisho

Tafsiri na utamaduni ni masuala yanayohitaji umakini wa hali ya juu. Tafsiri ikifanyika pasipo kuzingatia utamaduni, hupwaya na kupotosha ujumbe hata kuathiri lengo la tafsiri, yaani lengo la kutafsiri kulingana na Nadharia ya *Skopos*. Utafiti huu unaonesha kuwa, pamoja na mfasiri kujua tamaduni za LC na LL, ni muhimu kuwashirikisha wazungumzaji wazawa na wanaoishi eneo inapozungumzwa LL ili kuhakiki tafsiri inayofanyika; la sivyo, tafsiri itawaudhi wasomaji wa LL na kusababisha kutokubalika na kupokelewa na watumiaji wa matini lengwa.

Marejeleo

- Al-Hassan, A. (2013) "The Importance of Culture: Should Culture be Translated?" *International Journal of Applied Linguistics & English Literature*, Juz. 2(2):96-100.
- Almijrab, R. (2020) "Strategies Used in Translating English Taboo Expressions into Arabic". *African Journal of Social Science and Humanities Research*, Juz. 3(1): 22 - 30.
- Eshleman, P. (2002) The "Jesus" Film: A Contribution to World Evangelism. *International Bulletin of Missionary Research*, kur. 68 - 72.
- Fakih, A. (2018) *Changamoto za Kutafsiri Riwaya: Mifano kutoka Tafsiri ya Kiswahili ya Riwaya ya Robinson Crusoe*. Tasnifu ya Shahada ya Uzamili (Haijachapishwa). Chuo Kikuu Huria cha Tanzania.
- Jepkoech, S.J. (2021) *Tafsiri kama Uandishi Upya: Tathmini ya Biblia Takatifu ya Kiswahili na "Bukuit Ne Tili" ya Kikalenjin*. Tasnifu ya Umahiri, (Haijachapishwa), Chuo Kikuu cha Moi, Eldoret.
- Kiango, J. (1999) Matatizo ya Utohozi Maneno kama Mbinu ya Kukopa Istilahi katika Lugha. *Mulika*, Na. 25: 1 - 7.
- King'ei, K. (2010) *Misingi ya Isimujamii*. Dar es Salaam: TATAKI.

- Mtesigwa, P. (1996) "Kitabu cha Wimbo wa Lawino kama Tafsiri na kama Tafsiri ya Ushairi". Katika H. Mwansoko (Mh.) *Kitangulizi cha Tafsiri: Nadharia na Mbinu*. Dar es Salaam: TUKI. kur. 84 – 96.
- Munday, J. (2008) *Introducing Translation Studies: Theories and Applications*, Toleo pili. New York: Routledge Taylor and Francis Group.
- Mwangi, W.D. (2016) *Changamoto na Manufaa ya Kutafsiri Mikdadha ya Wingilugha Narok Kaskazini*. Shahada ya Uzamili (Haijachapishwa). Chuo Kikuu cha Nairobi, Nairobi.
- Mwansoko, H. (2016) "Ukuzaji wa Kiswahili Kupitia Tafsiri: Hatua Moja Mbele, Mbili Nyuma". Katika H. Jilala (Mh.) *Nadharia za Tafsiri, Ukalimani na Uundaji wa Istilahi*. Dar es Salaam: Daud Publishing Company Limited. kur. 2-18.
- Mwansoko, H. (Mh.) (2015) *Kitangulizi cha Tafsiri: Nadharia na Mbinu*, Toleo la mne. Dar es Salaam: TUKI.
- Nasery, N. na Pishkary, K. (2015) "A Case Study of Translation of Taboo Words Based on Anthony Pym's Model". *Journal of Applied Linguistics and Language Research*, Juz. 2: 28 - 40.
- Rashid, M. (2017) *Michakato na Mbinu Zilizotumika katika Uundaji wa Majina ya Mitaa katika Wilaya ya Mjini Magharibi*. Tasnifu ya Shahada ya Uzamili (Haijachapishwa). Chuo Kikuu Huria cha Tanzania.
- Shembilu, M. (2015) "Mapokezi ya Kisemantiki ya Nomino za Mkopo katika Kiswahili: Mifano kutoka Nomino zenye Asili ya Kiingereza na Kiarabu". *Kioo cha Lugha*, Juz. 13:144 -155.
- Stephano, R. (2019) "Girimi Reduplication and Its Alternative Representation: The Case of Girwana." *JAKIIKI*, Toleo Maalumu, 206 - 213.
- Stephano, R. na Gwajekera, F. (2019) "Ufanisi wa Tafsiri za Viwandani Nchini Tanzania: Uchunguzi wa Vifungashio vya Dawa za Binadamu". *Mulika*, Na. 38: 26 - 42.
- Vossoughi, H. (2013) "Norms of Translating Taboo Words and Concepts from English into Persian." *Journal of Language and Translation*, Juz. 3, 2(5): 1 - 6.
- Were-Mwaro, A. (2003) "Dhana ya Kubadilika kwa Lugha katika Isimu Historia-Linganishi: Mifano kutoka Kiswahili." *Kiswahili*, Juz. 66: 25 - 38.
- Yuckman, C. (2016) *The Jesus Film: Between Global Christianization and World Christianity*. Wilmore, KY: First Fruits Press.